

<https://doi.org/10.46991/hc.2025.22.1.103>

Attempts by Turkish Historians to Justify Cemal Pasha's Genocidal Policy

Meline Anumyan

<https://orcid.org/0009-0001-2369-9796>

Turkologist, Candidate of Historical Sciences, Lecturer at the Department of Oriental Languages, V. Bryusov State University
melanumyan@gmail.com

Keywords: Cemal Pasha, Committee of Union and Progress (CUP), Young Turks, Ittihadists, Armenian Genocide, Tehcir Law (Law on Deportation and Resettlement), deportation of Armenians, Medz Yeghern, orphans of the Genocide, Turkification of children.

This article explores a thesis put forth by some Turkish historians suggesting that Cemal Pasha, the Ottoman Empire's Minister of the Navy during the Armenian Genocide, was allegedly more tolerant towards Armenians than other Young Turk leaders. Proponents of this thesis claim he opposed deportations and massacres, advocating for a more lenient policy. The article systematically refutes four main arguments supporting this narrative.

Cemal Pasha's policies toward Armenians may initially seem different from those of other Armenian Genocide perpetrators, but they were fundamentally the same. Like his counterparts, his ultimate goal was the eradication of Armenians as a nation. He also advocated for their destruction, primarily through assimilation.

The justification of key architects of the Armenian Genocide, like Cemal Pasha, is particularly dangerous because it may foster the misleading and unfounded image of a "pro-Armenian Turk" within Armenian society and among Armenians more broadly.

Ջեմալ փաշայի ցեղասպան քաղաքականության արդարացման փորձերը թուրք պատմաբանների կողմից

Մելինե Անումյան

Թուրքագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու, Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի Արևելյան լեզուների ամբիոնի դասախոս

History and Culture Vol.-22(1), 2025, pp. 103-109

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Received: 12.06.2025

Revised: 13.08.2025

Accepted: 18.09.2025

© The Author(s) 2025

Attempts by Turkish Historians to Justify Cemal Pasha's Genocidal Policy

**Ջեմալ փաշայի ցեղասպան քաղաքականության արդարացման փորձերը թուրք պատմաբանների կողմից
Հիմնաքառեր՝** Ջեմալ փաշա, Միություն և առաջադիմություն կուսակցություն,

երիտթուրքեր, իթթիհադականներ, Հայոց ցեղասպանություն,
Աքսորի և վերաբնակեցման օրենք, հայերի տեղահանություն, Մեծ եղեռն,
Ցեղասպանության որբեր, մանուկների թուրքացում:

Հոդվածն անդրադառնում է վերջին տարիներին որոշ թուրք պատմաբանների կողմից շրջանառության մեջ դրված այն թեզին, թե Հայոց ցեղասպանության ժամանակ Օսմանյան կայսրության ռազմածովային նախարար Ջեմալ փաշան, ի տարբերություն մյուս երիտթուրք առաջնորդների, իբր ավելի հանդուրժող է եղել հայերի նկատմամբ, դեմ է եղել նրանց տեղահանությանն ու կոտորածներին և կոդմ է եղել առավել մեղմ քաղաքականության:

Հոդվածում ներկայացված են նման 4 հիմնական դրույթներ, որոնք կետ առ կետ հերքվում են հեղինակի կողմից:

Ջեմալ փաշայի՝ հայության հանդեպ դիրքորոշումն ու քաղաքականությունը թեև առաջին հայացքից որոշ չափով տարբեր են թվում Հայոց ցեղասպանության մյուս պատասխանատուների վերաբերմունքից, սակայն դրանք իրականում նույնն են, քանի որ Ջեմալի նպատակը ևս եղել է հայերի, որպես ազգի, վերացումը: Նա նույնպես հայերի բնաջնջման կոդմնակիցներից էր, սակայն առավելապես ձուլման՝ ասիմիլյացիայի միջոցով: Ջեմալ փաշայի նման Հայոց ցեղասպանության հիմնական հեղինակների արդարացումը նաև վտանգավոր է, քանի որ կարող է այսպես կոչված «հայասեր թուրքի» կերպարը գերիշխող դարձնել հայ հասարակության կամ հայության շրջանում, այն էլ՝ անհիմն կերպով:

Попытки оправдания геноцидальной политики Джемаль-паши со стороны турецких историков

Мелине Анумян

Тюрколог, кандидат исторических наук, преподаватель кафедры восточных языков
Государственного университета им. В. Брюсова

Ключевые слова: Джемаль-паша, партия «Единение и прогресс», младотурки, иттихадисты, Геноцид армян, Закон о депортации и переселении, депортация армян, Мец Егерн (Великое Злодеяние), сироты Геноцида, тюркизация детей.

Эта статья рассматривает тезис, выдвинутый некоторыми турецкими историками, утверждающий, что Джемаль Паша, министр военно-морского флота Османской империи во время Геноцида армян, якобы был более терпимым по отношению к армянам, чем остальные лидеры младотурок. Сторонники этого тезиса заявляют, что он выступал против депортаций и массовых убийств, отстаивая более мягкую политику. В статье систематически опровергаются четыре основных аргумента, поддерживающие этот нарратив.

Политика Джемаль-паши в отношении армян на первый взгляд может показаться отличной от действий других организаторов Геноцида армян, но по своей сути она была идентичной. Как и у его соратников, его конечной целью было искоренение армян как нации. Он также поддерживал их уничтожение, главным образом через ассимиляцию.

Оправдание ключевых организаторов Геноцида армян, таких как Джемаль Паша, особенно опасно, поскольку оно может способствовать формированию ложного и необоснованного образа «дружелюбного к армянам турка» в армянском обществе и среди армян в целом.

* * *

Ներածություն: Որոշ թուրք պատմաբանների կողմից շրջանառության մեջ է դրվել մի թեզ, թե իբր իթթիհադական եռապետության դեմքերից մեկը՝ Հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրության ռազմածովային նախարար Ահմեդ Ջեմալ փաշան, ի տարբերություն մյուս երիտթուրք առաջնորդների, ավելի հանդուրժող է եղել հայերի նկատմամբ, դեմ է եղել նրանց տեղահանությանն ու կոտորածներին և կողմ է եղել առավել մեղմ քաղաքականության:

Այսպես՝ Ամասիայի համալսարանի թուրք պրոֆեսորներից դոկտոր Գիրայալփ Քարաքուշը 2023 թ. հոկտեմբերին հրապարակված «Ջեմալ փաշան պաշտպանեց հայերին, ցանկացավ արդիականացնել արաբներին» հոդվածում շեշտում է, թե Ջեմալը, ի տարբերություն արաբների հանդեպ ցուցաբերած կոշտ դիրքորոշման, «նույն խստությամբ չի մոտեցել հայերին» [Karakuş Girayalp, Cemal Paşa Ermenileri Korudu, Arapları Modernleştirmek İstedi]: Վերոհիշյալ թուրք պրոֆեսորը նույն հոդվածում վկայակոչում է պանթուրքիստական հայացքներով հայտնի թուրք արձակագիր Հալիդե Էդիփ Ադըվարին: Ըստ Գիրայալփ Քարաքուշի, Հալիդե Էդիփի վկայության համաձայն, «հայ կանայք իրենց վզին կրել են Ջեմալ փաշայի դիմանկարով զարդեր և շատ են սիրել նրան»: Նույն թուրք գիտնականը փորձում է համոզել, թե Ջեմալ փաշայի քաղաքականությունը «խարսխված չի եղել բնաջնջման վրա»: Եւ որպես այդ թեզը իբրև թե «հիմնավորող ապացույց էլ» բերում է Թուրքական պատմագիտական ընկերակցության (Türk Tarih Kurumu) Հայկական բաժնի նախկին ղեկավար, պրոֆեսոր Հիքմեթ Օզդեմիրի շրջանառած այն փաստարկը, թե Ջեմալ փաշան, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին լինելով Չորրորդ բանակի գլխավոր հրամանատարը, մեծ ջանքեր է գործադրել Սիրիայի անապատներում հայ կանանց և երեխաներին փրկելու և նրանց հումանիտար օգնություն ցուցաբերելու ուղղությամբ [Karakuş Girayalp, Cemal Paşa Ermenileri Korudu, Arapları Modernleştirmek İstedi]:

Իսկ Անկարայում գործող Հաջեթթեփե համալսարանում 2014 թ. «Լիբանանի հայերը (1914-1939 թթ.)» վերնագրով դոկտորական թեզ պաշտպանած Հալիլ Օզշավլըն իր ատենախոսության մեջ գրում է, թե իբր Ջեմալը պատրաստ էր ձեռքից եկածն անել «հայ արքայալների պաշտպանելու և նրանց այդ աղետից նվազագույն վնասներով փրկելու համար» [Özşavlı Halil, 2014, 32]: Ըստ Հալիլ Օզշավլի՝ «Ջեմալի տեսակետով՝ ամեն հայ, որպես անհատ, Օսմանյան պետության քաղաքացին էր»: Նա նաև ընդգծում է, թե 1916 թ. մարտին Դամասկոսում Գերմանիայի հյուպատոսի հետ հանդիպման ժամանակ Ջեմալ փաշան հայտնել է, թե մտադիր է որբատներ բացել հայ երեխաների համար: Հալիլ Օզշավլըն շեշտում է, թե «հայերին փրկելու ուղղությամբ Ջեմալի գործադրած ջանքերը» վրդովեցրել են երիտթուրքական առաջնորդներից Բեհաեդդին Շաքիրին և այլ իթթիհադականների»: Նա նշում է, որ Ջեմալ փաշան օսմանյան կառավարությունից պահանջել է պետության հաշվին մի որբատուն բացել՝ հայ երեխաների

Ջեմալ փաշայի ցեղասպան քաղաքականության արդարացման փորձերը թուրք պատմաբանների կողմից կարիքները հոգալու նպատակով, և որ 376 հայ մանուկի օթևանը դարձած այդ մանկատան, ինչպես նաև՝ Հալեպում հիմնված մեկ այլ որբանոցի ծախսերը հոգացվել են բանակի բյուջեի հաշվին: Հալիլ Օզշավլըն նաև հայտնում է, որ այդ որբատների սաներն ու դաստիարակները, «Ջեմալ փաշայի պատկերով թաշկինակներ են ասեղնագործել՝ ի նշան երախտիքի» [Özşavlı Halil, 2014, 39]:

Աղբյւրամանի համալսարանի դասախոսներից դոցենտ, դոկտոր Նելզաթ Արթուչը «1915 թ. աքսորի ու վերաբնակեցման օրենքը և Ջեմալ փաշան» վերնագրով հոդվածում գրում է, թե իբր «2000-ականների սկզբներին, երբ ինքը դոկտորական ուսումնասիրություն կատարելու համար հետազոտում էր Վարչապետարանի օսմանյան արխիվները, բազմաթիվ փաստաթղթերի է հանդիպել, որոնք վկայում են Ջեմալ փաշայի՝ հայ քարավանների նկատմամբ մարդկային վերաբերմունքի» մասին [Artuç Nevzat, 2014, 1]: Նույն հոդվածում նա վկայակոչում է թուրք պատմաբան Ռամազան Չալըքին, որը «Ջեմալ փաշան ըստ գերմանական աղբյուրների» վերնագրով ուսումնասիրության մեջ հաղորդում է, թե Ջեմալը «ամեն տեսակի միջոցներ է ձեռնարկել Սիրիա աքսորված հայերի կյանքը երաշխիքի տակ վերցնելու համար, տեղահանված հայերին վերաբնակեցրել է Բեյրութում, Հալեպում և Երուսաղեմում, նրանց ապահովել է սննդով»: Ռամազան Չալըքը նաև հայտնում է, որ «Ջեմալը շուրջ 20 հազար աքսորյալ հայ կանանց և աղջիկների ապահովել է աշխատանքով, իսկ որբ մնացած մոտ 4000 հայ մանուկի էլ՝ տեղավորել Այնթուրայի, Դամասկոսի և Հալեպի նորաբաց որբատներում, մանկատներ, որոնք Ջեմալ փաշայի հովանու տակ էին գտնվում» [Artuç Nevzat, 2014, 11]:

Նելզաթ Արթուչը վերոնշյալ հոդվածում շեշտում է, որ «ATASE» անվամբ հայտնի Գլխավոր շտաբի արխիվում պահվող փաստաթղթերի համաձայն՝ Ջեմալ փաշան հայ աքսորյալների «կյանքը փրկելու և նրանց համար կենսական պայմաններ ապահովելու նպատակով» բացել է հիվանդանոցներ ու սանատորիաներ: Նույն հեղինակը վկայակոչում է նաև թուրք պատմաբան Ահմեդ Թեթիքի հոդվածը, որում վերջինս հայտնում է, թե Ջեմալը մեծ ջանքեր է գործադրել տեղահանված հայերի շրջանում տիֆի նման համաճարակների տարածումը կանխելու ուղղությամբ [Artuç Nevzat, 2014, 5]:

Արթուչն, անդրադառնալով Տեղահանության մասին օրենքի նկատմամբ Ջեմալ փաշայի՝ մյուս երիտթուրք առաջնորդներից մի փոքր տարբերվող դիրքորոշմանը, նշում է, որ Ջեմալը «ղեմ է հանդես եկել հայերի՝ Միջագետքի անապատներ աքսորվելուն, քանի որ կարծել է, որ այդ շրջան ուղարկված հայերը մեծ դժվարությունների էին հանդիպելու. այդ վայրերն արդեն իսկ խառը վիճակում էին գտնվում, և դա կարող էր բացասաբար անդրադառնալ հայ քարավանների վրա: Ի սկզբանե Ջեմալ փաշան հարմար է համարել, որ հայերը Միջագետքի փոխարեն վերաբնակեցվեն Կոնիայում, Անկարայում և Կաստամունուում: Սակայն նրա այդ առաջարկը չի ընդունվել մյուս իթթիհադական առաջնորդների կողմից: Այնուամենայնիվ, Ջեմալը չի հանձնվել և հետագայում կարողացել է ապահովել, որ հայերը տեղափոխվեն Սիրիայի և Բեյրութի վիլայեթներ, որտեղ ավելի լավ կենսական պայմաններ կային» [Artuç Nevzat, 2014, 7]: Դարձյալ նույն հեղինակի համաձայն՝ Ջեմալի այդ դիրքորոշումը հարուցել է Բեհաեդդին Շաքիրի դժգոհությունը, և վերջինս բողոքել է Էնվերին: Այնուամենայնիվ Ջեմալը կարողացել է իր առաջարկն ընդունել տալ, և իր իսկ

համառ պահանջով հայերին սկսել են Սիրիա արքայի՝ Միջագետքի անապատների փոխարեն [Artuç Nevzat, 2014, 7]:

Այսպիսով՝ հայերի հանդեպ Ջեմալ փաշայի դիրքորոշման մասին թուրք պատմաբանների փաստարկները հետևյալն են.

1. Թուրք պատմաբանների համաձայն՝ Ջեմալ փաշան տեղյակ չի եղել հայերին տեղահանելու որոշման մասին. դրա մասին տեղեկացվել է միայն 1915 թ. հոկտեմբեր ամսին:

Թուրք պատմաբանները պնդում են, թե իբր Ջեմալ փաշային բավականին ուշ են հայտնել օսմանյան կառավարության կողմից պաշտոնապես 1915 թ. մայիսի 27-ին ընդունված «Աքսորի և վերաբնակեցման ժամանակավոր օրենքի» մասին: Որպես հիմնավորում էլ բերում են այն «փաստարկը», որ Ջեմալը Տեղահանության մասին ժամանակավոր օրենքի ընդունման պահին չի գտնվել Ստամբուլում:

Իմ կարծիքով՝ այդ փաստարկը խիստ անհիմն է և անհեթեթ. նախ «Աքսորի և վերաբնակեցման օրենքը» ներկայացվել էր օսմանյան կառավարության բոլոր անդամների, այդ թվում՝ Ռազմաճովային նախարար Ջեմալի վավերացմանը¹: Բացի այդ, ինչպես հայտնի է, «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքը 1915 թ. հունիսի 1-ին հրապարակվել էր տվյալ ժամանակաշրջանի պաշտոնաթերթ «Takvim-i Vekayi» պարբերականում: Այսինքն՝ առնվազն միամտություն կլինի համարել, որ Ջեմալն այդ մասին տեղեկացվել է մի քանի ամիս անց միայն:

2. Որոշ թուրք պատմաբաններ ենթադրում են նաև, թե Ջեմալը ձգտել է ապահովել աքսորյալ հայերի կյանքի անվտանգությունը:

Թեև տեղեկություններ կան, որ Ջեմալ փաշան, ինչ-ինչ պատճառներից ելնելով, փրկել է որոշ հայերի կյանքը, սակայն այդ դեպքերը կրել են ոչ թե համատարած, այլ՝ մասնակի բնույթ: Եթե Ջեմալն իրապես ցանկանար ապահովել հայերի անվտանգությունը իր անմիջական հրամանատարության տակ գտնվող բանակի հսկողության տարածքում, այսինքն՝ Սիրիայում, ապա հնարավոր չէր լինի Դեր Ձորի անապատում հայության մեծ ջարդը, որը 1916 թ. իրագործվեց Ձոր սանջակի (մարզի) կառավարիչ Ջեքի բեյի կողմից կազմավորված հրոսակախմբերի կողմից²: Ինչպես հայտնի է, Ջեմալ փաշան 1914 թ. դեկտեմբերից մինչև 1917 թ. դեկտեմբեր, ուղիղ 3 տարի ի պաշտոնե մնացել է Սիրիայում: Այսինքն՝ Ջեմալի կողմից հայերին «փրկելու» դեպքեր եթե գրանցվել էլ են, ապա դրանք եղել են եզակի:

3. Ըստ թուրք պատմաբանների՝ Ջեմալ փաշան իբրև թե «մեծ բծախնդրությամբ է մոտեցել» իր հրամանատարության տակ գտնվող օսմանյան 4-րդ բանակի հսկողության շրջանում հայերի տեղահանությունն «ապահով կերպով» իրականացնելու գործին և մեծ ջանքեր է գործադրել, որպեսզի կանխվեն համաճարակային հիվանդությունները:

Իմ կարծիքով՝ այդ բծախնդրությունը պայմանավորված էր Ջեմալի այն մտահոգությամբ, որ նման հիվանդությունները չդառնան համատարած և չտարածվեն նաև տեղի բնակչության ու,

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես՝ Авакян А., Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, «Титутюн», 1999:

² Դեր Ձորի սանջակի (մարզի) կառավարիչ Ջեքի բեյը կազմակերպել էր մի կերպ այստեղ հասած հայության մնացորդացի կոտորածը, որի պատճառով 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյանը նրան հեռակա կարգով դատապարտել էր մահվան: Տես՝ Deyr-i Zor Davası Karar Sureti, Cezâ-yı İdâm, «Alemdar» Gazetesi, 30 Nisan, 1920:

Ջեմալ փաշայի ցեղասպան քաղաքականության արդարացման փորձերը թուրք պատմաբանների կողմից հատկապես, բանակի շրջանում: Մանավանդ, որ իր հրամանատարության տակ գտնվող բանակը կովում էր կարևոր ռազմաճակատներում, և էպիդեմիկ հիվանդությունների տարածումը կարող էր իրապես մեծ վտանգի առաջ կանգնեցնել օսմանյան բանակին և նպաստել աշխարհամարտում Օսմանյան պետության պարտությանը:

Ըստ իս՝ Ջեմալի նույն մտահոգությամբ էր պայմանավորված նաև այն փաստը, որ նա ի սկզբանե առաջարկել էր հայերին աքսորել ոչ թե ռազմաճակատներին մոտ գտնվող տարածքներ, այլ՝ Օսմանյան պետության ներքին շրջաններ, մասնավորապես՝ Կոնիա, Անկարա և Կաստամունու:

4. Եվ վերջին պնդումը. թուրք պատմաբանները, որպես Ջեմալի «հայասիրության արտահայտություն», բերում են այն փաստարկը, թե նրա ջանքերով բացվել են մի շարք մանկատներ և արհեստանոցներ, որտեղ հայ մանուկներն ու պատանիները կարողացել են դաստիարակվել և պատրաստվել կյանք մուտք գործելուն:

Այս փաստարկը շեշտադրող թուրք պատմաբաններին հարկ է հիշեցնել, որ ցեղասպանություն է համարվում ոչ միայն ֆիզիկական բնաջնջումը, այլ նաև՝ տվյալ էթնիկ խմբի ներկայացուցիչների փոխանցումը մեկ այլ էթնիկ խումբ: Գաղտնիք չէ, թե ինչու էին հատկապես Սիրիայում և Լիբանանում բացվել հայ երեխաների համար նախատեսված մանկատները: Հենց այս վայրերում պետք էր վերջնականապես կտրել հայության արմատները, որոնք կարող էին ծիլ տալ նոր սերնդի միջոցով: Ինչպես դա ավելի վաղ ընդգծել է նաև թուրք ցեղասպանագետ Թաներ Աքչամը, հայ երեխաների վերադաստիարակումը՝ ըստ թուրք-իսլամական օրենքների, նույն ցեղասպանությունն է, սակայն՝ ոչ ֆիզիկապես վերացնելու ճանապարհով [Akcam Taner, 2014, 87-94]:

Հայոց ցեղասպանության պատմությանը հայտնի են նման մի շարք որբանոցներ, որտեղ հայ մանուկներին գրկել են նախ՝ հայկական անունից, ապա՝ կրոնից, նրանց մոռացրել մայրենի լեզուն ու հայրենիքը և դաստիարակել որպես թուրք ու մուսուլման: Այդ մեթոդը օսմանցիներն սկսել էին կիրառել շատ ավելի վաղ, երբ դեշիրմեի՝ մանկահավաքի ճանապարհով կազմավորվում էր ենիչերիական զորքը: Հանրահայտ է նաև Քյազըմ Կարաբեքիրի կողմից ստեղծված «Gürbüzler Ordusu»-ն՝ «Ամրակազմ պատանիների բանակը», որի նպատակը նույնպես հայ մանուկների թուրքացումը և իսլամացումն էր, նրանց թուրք պետության համար նվիրյալ քաղաքացի դարձնելու, սեփական ազգությունը լիովին մոռացնելու քաղաքականությունը:

Ամփոփելով՝ կարելի է արձանագրել, որ Ջեմալ փաշայի՝ հայության հանդեպ դիրքորոշումն ու քաղաքականությունը թեև առաջին հայացքից և ձևականորեն կարող է տարբեր թվալ մյուս ցեղասպան իթթիհադականների մոտեցումից, սակայն, ըստ էության, այն գրեթե նույնն է, քանի որ լիովին միանման է նպատակը՝ այն է՝ հայերի, որպես ազգի, իսպառ վերացում:

Ինչպես իրավամբ նկատում է այս թեմայով ուսումնասիրության հեղինակ Ումիթ Քուրթը , «Ջեմալի դիրքորոշումը մյուս երիտթուրքերից տարբերվում էր միայն մեթոդի առումով» [Kurt Ümit, Tarih ve Toplum, 2021, 89]: Այսինքն՝ նա ևս հայերի բնաջնջման կողմնակիցներից էր, սակայն առավելապես ձուլման՝ ասիմիլյացիայի միջոցով:

Բացի այդ, ըստ իս, Ջեմալ փաշայի նման Հայոց ցեղասպանության հիմնական հեղինակների՝ այլ լույսի ներքո ներկայացնելը հղի է նաև այլ վտանգներով, քանի որ կարող է

այսպես կոչված «հայասեր թուրքի» կերպարը հայասպան թուրքի հանդեպ գերիշխող դարձնել հայ հասարակության կամ հայության շրջանում, այն էլ՝ անհիմն կերպով: Այս մեր եզրակացության համար կարող է հիմնավորում ծառայել թեկուզ այն փաստը, որն առնչվում է Ջեմալի թոռան՝ 2014 թ. Հայաստան այցելության հետ: Այդ այցը հայ հանրության որոշ ներկայացուցիչների շրջանում այնպիսի համակրական վերաբերմունք էր ձևավորել, որ կարծես թե մոռացել էին, որ խոսքը գնում էր մեծագույն հայասպաններից մեկի թոռան մասին...

Գրականության ցանկ

- Akçam T.** 2014, Ermenilerin Müslümanlaştırılması, İstanbul, İletişim Yayınları, 243 sayfa.
- Artuç N.** 2014, Sevk ve İskân Kanunu ve Cemal Paşa, Yeni Türkiye, N 60, s. 1-14.
- Girayalp K.** 2023, Cemal Paşa Ermenileri Korudu, Arapları Modernleştirmek İstedi, Bizim TV, <https://bizimtv.com.tr/yazarlar/dr-girayalp-karakus/cemal-pasa-ermenileri-korudu-araplari-modernlestirmek-istedi-1476> (վերջին դիտում՝ 25.12.2025):
- Kurt Ü.** 2021, Bir fail, bir kurtarıcı ve bir muamma: Cemal Paşa, Araplar ve Ermeniler, Toplum ve Bilim, N. 157, s. 66-100.
- Özşavlı H.** 2014, Lübnan Ermenileri (1914-1939), Ankara, 269 sayfa.